

**Ўзбекистан республикасы жоқары ҳәм орта
арнаўлы билим бериў министрлиги**

Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ филологиясы факультети
Әдебият теориясы ҳәм оқытыў методикасы кафедрасы

5220100-филология ҳәм тиллерди оқытыў (қарақалпақ филологиясы)
бакалавр бағдарының 4-курс студенти Тәжимуратова Гүлнараның
**«И.Юсупов лирикасында көркем сүўретлеў қуралларының
қолланылыўы («Хәр кимниң өз заманы бар» топламы
мысалында) темасында**

КУРС ЖУМЫСЫ

Қорғаўға рухсат берилди:

Қабыллаған:

ф.и.к. А.Досымбетова

Әдебият теориясы ҳәм

ф.и.к. А.Досымбетова

оқытыў методикасы кафедрасы баслығы _____

«__» _____ 2011-жыл

Нөкис-2011

**Тема: «И.Юсупов лирикасында көркем сүрөтлеу құралларының
қолланылыуы («Хәр кимнің өз заманы бар» топламы
мысалында)**

МАЗМУНЫ:

- 1. Кирисиу4-бет**
- 2. Көркемлеу құралларының көркем мазмунды жеткериудеги
хызметине теориялық сыпатлама9-бет**
- 3. «Хәр кимнің өз заманы бар» топламында троплардың
көркемлеу хызмети16-бет**
- 4. Жуумақлау..... 29-бет**
- 5. Пайдаланылған әдебиатлар.....315.
Пайдаланылған әдебиатлар.....45-бет**

Кирисиу

Бүгинги күнде социаллық-сиясий, руўхыйлық-ағартыўшылық тараўларда анық мақсетке ерисиўдиң баслы жолы – жәмийет ағзаларында жоқары руўхыйлықты қәлиплестириў болып есапланады. Заманагөй жоқары руўхый камалатқа жетискен инсан моделин kitapсыз, әсиресе, миллий хәм дүнья әдебияты үлгилерисиз көз алдымызға келтириў қыйын. Елимиз жасларын жоқары руўхыйлыққа тәрбиялаўда көркем әдебияттың, соның ишинде, халқымыздың руўхый ғәзийнесине айрықша үлес болып қосылған шайыр И.Юсуповтың бай әдебий мийрасларының да әҳмийети айрықша. Себеби Шығыс хәм Батыс поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин өзінде синтезлеген шайыр поэзиясы шахстың руўхый – интеллектуал дәрежесин байытыўшы улыўма-инсанылық қәдириятлар қатарынан орын алады. Дурыс, И.Юсупов дәретиўшилиги белгили дәрежеде үйренилди, ол бойынша тийисли диссертациялар жақланды хәм монографиялар жазылды. Деген менен, шайыр шығармалары поэтикасын еле де тереңнен үйрениў, ондағы дәстүрий хәм оригинал сүүретлеў усылларын, айырым сес, сөз хәм сөз бирикпелериниң көркемлеў хызметин анықлаў, қосықларындағы қоспалы мазмунды ашып бериў қарақалпақ әдебияттаныў илиминде күнтәртибиндеги мәселелердиң бири болып қалмақта. Усыларды есапқа алған ҳалда, биз курс жумысымызды И.Юсупов поэзиясын илимий хәм көркем эстетикалық анализлеў бағдарына қурыўды макул қордик.

Көркем әдебият көркем өнердиң басқа түрлеринен өзиниң сөз арқалы жүзеге келетуғынлығы менен айырылып турады. Бул туўралы В.Г. Белинский «поэзия (бул жерде көркем әдебият мәнисинде) үн хәм картинадан ибарат, ол сөз арқалы жасалады.» деп жазады. Бизге белгили, көркем өнердиң барлық түрлери бизди қоршаған шынлықты көркем образлар арқалы қайта сәўлелендиреди. Көркем әдебиятта образ сөзлер жәрдемінде жасалады. Сонлықтан бунда сөзге айрықша поэтикалық ўазыйпа – көркемликти тәмийинлеў функциясы жүкленеди. Бул функция, әсиресе, көркем шығармадағы көркемлеў кураллары хәм усыллары (троплар хәм фигуралар) арқалы айқын жүзеге келеди. Көркем шығарманың, соның ишинде лириканың көркемлик қуны ондағы жәмийетлик яки улыўма адамзатлық проблемаларға, болмаса инсан қәлбиниң гөззал туйғыларына қурылған мазмунның өзине тән сулыў, тартымлы форма арқалы жеткерилиўинде көринеди. Форманың сулыўлығын хәм мазмунның көркемлигин тәмийинлеўши тийкарғы әмеллер – булар шебер ислетилген көркемлеў кураллары менен усыллары болып есапланады. Көркемлеў кураллары менен усыллары хәр бир

дөретиўшиниң жеке стиллик өзіншеліклерин аңлатып турыўшы, басқаша айтқанда, ҳәр бир авторды айқын танытып турыўшы көркемлик факторлар болып есапланады. Сонлықтан ҳәр қандай дөретпениң көркемлик қунын баҳалаўда оның көркемлик өзіншеліклерин анализлеў, ондағы троплар менен фигуралардың көркемлеў хызметин үйрениў сол шығарма туўралы белгили илимий-теориялық көзқараслар билдириўге мүмкиншилик жаратады. Солай екен, биз курс жумысымызда И.Юсуповтың көркемлеў кураллары ҳәм усылларынан пайдаланыў өзіншелігин үйрениўди мақул көрдик.

И.Юсупов – ҳәр қандай сөзге поэтикалық ўазыйпа жүклеп, оны көркем сөзге айландырыўдың, жаңаша сөз бирикпелерин жүзеге келтирип, сөзлердиң традициялық мәнилерин жаңалаўдың, әпиўайы сөзге «жан» бағышлап, оны жүректен өткерип, жүреклерге жеткерип қолланыўдың шебери. Шайыр поэзиясы қарақалпақ тилиниң сеслик образлығына, стиллик байлықларына, сөз мәнисиниң түрлише қубылыўларына ийе. Бунда сүўретлеў кураллары менен усыллары пикирдиң образлығын, мазмунның эмоционаллығын тәмийинлеўши хызмет атқарады. И.Юсупов поэзиясының көркемлик өзіншеліклерин үйрениў бир қанша ири илимий жумысларға изертлеў материалы бола алады. Сонлықтан биз курс жумысымызда қойылған проблеманы оның бир поэзиялық топламы, атап айтқанда 2004 –жылы «Қарақалпақстан» баспасынан жарыққа шыққан «Хәр кимниң өз заманы бар» топламы тийкарында үйрениўди мақсет етип қойдық. Топламдағы шығармаларда қахарман образын жасаўда, лирикалық қахарман кеширмелерин бериўде, дәуир шынлығын сәўлелендириўде көркем сүўретлеў куралларының хызметин ашып бериўди жумысымыздың ўазыйпасы сыпатында белгиледик.

XX әсирдиң екінши ярымынан баслап қарақалпақ поэзиясының раўажланыў барысы И.Юсуповтың дөретиўшилиги менен тиккелей байланысly болып есапланады. Ол 1950-жыллардан баслап әдебиятқа кирип келип, пүтин дөретиўшилик өмиринде қарақалпақ әдебиятында, әсиресе, поэзияда ең көзге көринген талант ийеси болды. Оның поэзиясы терең лиризм, жоқары шеберлик, жанрлық көп түрлилиги менен характерленеди. Шайыр қарақалпақ лирикасын жанрлық жақтан еле де раўажландырды, жетилистирди. Қарақалпақ поэзиясының әсирлер даўамында қәлиплескен дәстүрлерин дүнья әдебияты дәстүрлери менен синтезледи, жана жанрлық түрлерди ҳәм көркем формаларды алып кирди. И.Юсупов дөретиўшилиги арқалы қарақалпақ поэмашылығы көптүрлиликке ийе болды. Шайыр өз оқыўшыларына жигирмадан аслам поэзиялық топламын, оннан аслам поэмаларын усынды. Ол тек шайыр болып қалмастан әжайып прозалық ҳәм драмалық шығармалар да дөретти,

эдебиаттаныу илиминин хэр кыйлы проблемаларына курылган сын макалалар жэриялады. Шайыр дэретпелери орыс, өзбек, кыргыз, казак, башкурт х.баска тиллерге аударылып, миллий көркем сөзимизди дуньяга танытты. Ол орыс хэм баска дунья эдебияты классиклеринин, туркий тиллес халыклар сөз шеберлеринин шығармаларын каракалпак тилине аударып, жэмийеттин көркем - эстетикалык дуньясын байытууга салмаклы үлес қосты.

Қаракалпак эдебиаттаныу илиминде И.Юсупов дэртиушилиги белгили дәрежеде изертленди. Бир қанша эдебиатшылардын монографиялары, арнаулы изертлеулері, илимий макалалар жэрияланды. Қаракалпак поэзиясын тутас халында хэм айрықша И.Юсупов поэзиясын изертлеу бағдарындағы С.Ахметовтын аракалпак совет поэзиясы» (1988), Г.Есемуратовтын «Ибрайым Юсуповтын поэзиясы» (1976), Т.Мәмбетниязовтын «Поэзия хақында ойлар» (1985), «Қаракалпак совет лирикасы» (1989), Қ.Оразымбетовтын «Хэзирги каракалпак лирикасында көркемлик излениушилик» (1992), «Хэзирги каракалпак лирикасында көркем формалардын эволюциясы хэм типологиясы» (2004), Ә.Насруллаевтын «Традиция хэм заманагөйлик» (1985), К.Худайбергеновтын «Лирика хэм өмир» (1972), Ж.Есеновтын «Поэзия жулдызы» (2003) монографиялары менен бирге, Ж.Мақсетованың «И.Юсуповтын поэтикалык шеберлиги» (1992), А.Хамидованың «И.Юсупов творчествосы хэм Европа эдебияты» (1999), М.Мәмбетованың «И.Юсупов поэзиясында қосық қурылысы» (1999), Д.Пахратдиновтын «И.Юсупов поэзиясында Шығыс классиклери дәстүрлери» (2001) кандидатлык диссертацияларында шайыр поэзиясының өзіншеликлери үйренілген. Биз курс жумысымызды жазуу процесинде келтирилген илимий мийнетлердеги илимий жуумақларды тиккелей басшылыққа алдық. Сондай-ақ, сүүретлеу куралларының теориялык тийкарлары бойынша эдебиат теоретиклери Гегель, Г.Абрамович, Л.Тимофеев, В.Томашевский, В.Хализов, Т.Бобоев, И.Султан, Х.Умуров, Э.Худайбердиев, З.Қабдолов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Б.Генжемуратовлардын илимий-теориялык мийнетлеринен пайдаландық.

Бизин курс жумысымыз, тийкарынан, еки бөлимнен ибарат. Биринши бөлим «Көркемлеу куралларының көркем мазмунды жеткеріудеги хызметине теориялык сыпатлама» деп аталып, көркемлеу куралларының теориялык тийкарлары, олардын лирикалык мазмунды тереңлестириудеги әхмийетине сыпатлама бериледи. Троплар тууралы каракалпак хэм баска тууысқан халыклар эдебиаттаныу илимлериндеги илимий көзқарасларға тоқтап өтиледі.

Екинши бөлим ««Хәр кимнің өз заманы бар» топламында троплардың көркемлеу хызмети» деп аталып, онда шайырдың топламда жәриялаған қосықтарын анализлеу тийкарында оларда көркем сүүретлеу қуралларының қолланыуын үйренемиз.

1. «Көркемлеу қуралларының көркем мазмунды жеткеріуідегі хызметине теориялық сыпатлама»

Көркемлик әдебияттың тийкарғы сыпаты болса, сол көркемлик образлы сөзлердің жәрдемі менен тәмийинленеди. Жазыушы-шайырлардың дәретиушилик уқыпшылығы тек шығармаға тема, идея, проблема таңлауда емес, ал керекли сөзлерді тауып, керекли орнында қоллана билиу уқыпшылығында да көринеди. Шығарманың эмоциональ – эстетикалық тәсиршеңлиги ондағы өз орнында тауып қолланылған көркемлеу қураллары хәм усылларының жәрдемінде жүзеге асырылады. Хәр қандай шығарманың көркемлик қунын бағалауда ондағы қолланылған көркемлеу қуралларының көркемлеу хызметин, олардың шығарма пүтинлигинде тутқан орнын үйрениу де айрықша әҳмийетке ийе. Көркемлеу қураллары әдебияттаныу илиминде «Көркемлеу қураллары», «Сүүретлеу қураллары», «Троптар» деп те жүритиледи. Шығыс классикалық әдебиятында «мажозлар» деген атама менен қолланылады. Шығарма формасын изертлеуде көркемлеу қураллары хәм усылларының мазмунға қатнасын да анализлеу зәрүрлиги тууылады. «Тек ғана поэзияда фигуралар хәм троптардың жәрдемінде сөздің ишки формасы пайда етиледи»¹ деп жазады рус илимпазы М.Поляков троптардың шығармадағы әҳмийети туұралы. Троптар сөйлеу тили байлығының хәм көркем дәретиушиликтің дереги есапланады.

Троп (грек тилинен алынып – басқа бир нәрсеге айланыу мәнисинде) Көшпелилик, көркем шығармада бир нәрсени сәулелендириу ушын сөзлердің өзинің түпкиликли мәнисинде емес, ал көшпели мағанада қолланылыуы. Көркем әдебиятта троптың метафора, метонимия, синекдоха, аллегория, литота, гипербола, символ, жанландырыу х.т.басқа түрлери қолланылады. Көркем сөз ийелери турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыуда көркемлеу қуралларынан да өнимли пайдаланады. Көркемлеу қуралларының жәрдемінде шығарманың эмоциональ – эстетикалық тәсиршеңлиги тәмийинленеди. Бир дәретиуши өз шығармасында терең философиялық пикирлеу күши менен, екінши дәретиуши сезимлерге сығасқан лиризм менен, және бири көркемлеу қуралларынан шебер пайдаланып, образлы көринислер сызыу арқалы оқыушылар қалбине жол табады. Троптар ямаса көркемлеу

¹Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –Москва:Советский писатель,1986.-206 с.

құралларын көркемдікке ерісіуі мақсетінде орынлы қоллана билиуі жазыушы шайырлардан өзине тән излениушілик, шеберлик талап етеди.

Көркемлеу құраллары шығармада көркемлеу хызметин атқаруы менен бирге шығарма идеясын конкретлестиріуі, айдынластыруі ұазыйпасын да атқарады. Шығармада турмыстың реаль сәулелениуі, характерлердің типиклестирілиуі, шығарманың эстетикалық тәсиршендіги, мазмун хәм форма бирлиги көркемлеу құралларының шебер пайдаланылыуына да байланыслы болып есапланады.

Көркем шығармада сөз туура яки ауыспалы мәниде қолланылады. Егер шығарма тилинде сөз туура мәнисинде емес, ал ауыспалы мәниде қолланылған болса ол көркемлеу құралы, ямаса троп есапланады.

Сөздің туура хәм ауыспалы мәнилері арасындағы айырмашылықты аңлау үшін төмендеги мысалларды анализлеп қарайық:

1. Исбилермен деген сырлы илимди,
Иске салып көзин тапсаң **булақтың**. (8-бет)
2. Шақыр **Инвестиция** деген **апаңды**,
Енгиз өндириске жаңалықларды. (18-бет)

Бұл мысалларда көркемлеу құралларының айрықша түрі болған метафора қолланылған. Биринши мысалда қолланылған "булақ" сөзи өзинің туура мәнисинен ауысып, пәрауан хәм абадан турмыстың дереги мәнисине көшкен хәм шайырдың айтажақ пикирин еле де көркемлеген. Бұл метафора улыума поэзия тилине тән есапланады, поэзияда булақ жақсылықтың жақсы қубылыслардың хәм затлардың дереги сыпатында қолланыу қәлиплескен. Буннан көркемлеу құраллары автордың өскен орталығы, өзине шекемги әдебий дәстүрлер менен байланыслы да қолланылатуғынлығы көринеди. И.Юсупов пикир туйғыларын ауыспалы мәниге қурууда, лирикалық мазмунды жүзеге шығарууда улыума халық тилинде хәм поэзияда қәлиплескен көркемлеу құралларынан да утымлы пайдаланады. Көркем әдебиятта, соның ишинде, поэзияда троплар көп қолланылады. Поэзияда тез-тез ушырасып туратуғын гүл, бүлбил, күн, түн, ай сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар негизинде троплар хызметин атқарады. Бұл троплар И.Юсупов лирикасында да өзинің көркемдік қунын жоғалтпайды, керисинше, жаңа поэтикалық мазмун менен байытылып қолланылады.

Екинши мысалда тек ғана И.Юсупов поэзиясына тән жаңа метафора («Инвестиция деген апаң») қолланылған. Бұл жаңа метафора пикирди көркемлеу, эмоционал тәсиршендікти арттыруы менен бирге оқыушының айрықша дыққатын тартады. Қосық

мазмунуның өткірлігін күшейтіп, оған дәуір рухын сиңирген, дәуірге тән жаңа кубылыстарды, саясий-экономикалық шараятларды да сәулелендіре алған.

"Еки предмет яки хәдийсени салыстырыў, уқсатыў тропларға тийкар етип алынады. Предмет яки ўақыя-хәдийселерди айқын сәулелендириў ушын оған басқа бир предмет, яки ўақыяның белгиси көшириледи, уқсатылады" деп жазады өзбек илимпазы Р.Қўнғуров.

Көркемлеў кураллары менен усыллары шығарманың поэтикасын, анығырағы, оның бир бөлимин курайды. Орыс әдебиятшысы В.Виноградов «Поэтика көркем дәретиўшиликтеги формалар, түрлер, көркемлеў куралларыхәм усыллары ҳаққында илим»¹ деп жазған еди. Сондай-ақ В.М. Жирмунский де троплар ҳаққында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими сыпатында баҳалайды².

Усы орында поэтика туўралы теориялық әдебиятларға тийкарланған ҳалда, өзимиздиң қысқаша түсинигимизди берип өтиўди мақул көрдик. Поэтика грек тилинен алынып, образлы айтылған сөз мәнисинде. Поэтика атамасы хәм түсиниги бизиң күнимизге шекем еки түрли мәниде қолланылып келмекте. 1. Әйемги дәуірлердеги әдебияттаныў илиминде сөз хәм басқа көркем өнер шығармаларын үйренетуғын илимди поэтика деп түсинген. Аристотельдиң «Поэтика» шығармасы усы түсиник негизинде жазылған. Ал орта әсирлерге келип қосық дәретиўшилиқ өнерин үйренетуғын илим тараўы поэтика делинген. Поэтика – көркем шығарманың дүзилисин (конструкция) үйренеди. Поэтика – поэтикалық, яғный көркемлик усыллардың шығармадағы хызметин, ол шығармаға қандай көркемлик эффект берип турғанлығын изертлейди. 2. Көркем шығармалардың көркемлик өзгешеликлерин, қахарман характерин ашып бериўдеги шеберликти әдебияттаныў илиминде сол дәретпелердиң поэтикасы деп атайды. Буалоның «Поэтикалық искусство» шығармасы усы тийкарда дәретилген. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ қахарманлық дәстанлар поэтикасы», Б.Генжемуратовтың «Әжинияз лирикасының поэтикасы» мийнетлери усы бағдарда дәретилген. (Ахметов С. Есенов Ж. Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының қысқаша орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994 мийнетине тийкарланылды.)

Көркемлеў кураллары хәм усылларының илимий-теориялық тийкарлары улыўма поэтика бойынша жүзеге келген Аристотель, Гегель, Б.Г.Белинский, А.Потебня,

¹ Виноградов В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. Москва, 1963. 159-ст

² Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Москва, «Наука», 1977, 30-ст.

Жирмунский, Веселовский, В.Виноградов, Г.Поспелов, В.Поляков, Л.Тимофеев, Б.Томашевский, Хализев, Эткинд т.б. мийнетлеринде ислеп шығылған.

Шығыста VIII-X әсирлерде-ак көркем форма, көркемлеу қураллары, олардың шығармадағы хызметі үйренілді. Бунда «лафз» сөзине форманың барлық компонентлери, соның ишинде көркемлеу қураллары бирлестирилди. Бул бойынша Шамси – Қайс хәм Атааллахлар мийнетлери белгили. Шығыс классиклери Наўайы («Мажолисун – нафоис») хәм Бабур мийнетлеринде поэтикаға байланыслы баҳалы пикирлер билдирилген.

Көркем шығарма бир пүтинлик сыпатында мазмун хәм формадан ибарат болса, көркемлеу қураллары хәм усыллары формалық бирликлер есапланады. Бул туўралы В.Кожинев былай деп жазады: «Форма сыпатында шығарманың биз тәрeпинен тиккелей қабылланатуғын сыртқы тәрeпи – оны қурайтуғын барлық сеслер хәм сеслик қайталаўлар, ырғақ, интонация, көркем сөз (троплар – теңеўлер, метафора, эпитет), композиция түсиниледи»¹. Солай екен, формалық элементлер сыпатында көркемлеу қураллары көркем мазмунды жеткериўге, оның образлылығын, тәсиршеңлигин тәсиршеңлигин тәмийинлеу хызметин атқарады.

Рус илимпазы В.Томашевский өзиниң поэтикаға бағышланған мийнетинде оны үшке бөлип қарайды:

1. эвфония (сес үнлеслиги)
2. Поэтикалық лексика
3. поэтикалық синтаксис²

Илимпаз усы мийнетинде поэтиканың бөлимлерин төмендегише анализлейди. Эвфония – бул сес үнлеслиги, яғный көркем шығармада даўыслы яки даўыссыз сеслердиң поэтикалық максетте үнлесип келиу қубылысы болып, оған аллитерация, ассонанс т.б.киритиледи. Поэтикалық лексика –бул көркем шығармадағы лексикалық бирликлерге, яғный сөзге байланыслы көркем қубылысларды өз ишине алып, оған

А) арнаўлы лексикалық бирликлер – хәр қыйлы тил бирликлерин таңлап қолланыў (диалектизм, варваризм, неологизм, синоним, антоним т.б.)

Б) Троплар – сөз мәнисиниң аўысыўы (метафора, метонимия, эпитет, аллегория, перифраз, оксоморон, символ) киритиледи. Поэтикалық синтаксис – гәп хәм фразалардың дүзилисине тийкарланады. Ол өз ишине инверсия, параллелизм, антитеза,

¹ Бул пикир Қ.Оразымбетовтың Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» мийнетинен алынды. (Нөкис, «Билим», 2004, 10-бет.

² Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва, «Аспект Пресс», 2001, 30-ст.

градация, риторикалық сораў, риторикалық қаратпа, риторикалық үндеў, эллипсис, умольчание, асиндетон, полисендитон т.б.ларды қамтыйды.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде тропларды көркемлеў қураллары, ал гәп дүзилиси хәм сеслик қайталаўға тийкарланған поэтикалық бирликлерди сүүретлеў усыллары ямаса фигуралар сыпатында қарап келинбекте.

Ерте дәўирлерден баслап троплар хәм фигураларды уйрениўде еки түрли козқарас өмир сүрип келмекте. Бир топар әдебиетшылар троплар хәм фигураларды ажыратып карамастан улыўмалық көркемлик қубылыслар сыпатында қарайды. Ал екинши топардағы әдебиетшылар троплар хәм фигураларды айырым топарлар сыпатында қарап, олардың өзине тән тәбиятын белгилейди. Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде де айырым мийнетлерде (С.Ахметов, Қ.Султанов) екеўин бир нәрсе сыпатында баҳаланады. Ал соңғы изертлеўлерде (Б.Генжемуратов, Қ.Оразымбетов) троплар хәм фигуралар ажыратқан ҳалда үйренилмекте.

Өзбек теоретик-әдебиетшысы Т.Бобоев тропларды сөздиң туўра хәм аўыспалы мәнилери арасындағы байланысқа хәм сүүретлеў объектине қатнасына қарай төмендегише бөлип үйренеди:

1.Компаратив (уқсас) троплар. Троплардың бул топарында сүүретлеў объектинин сыртқы көриниси бойынша өзине уқсас болған объектке салыстырыў тийкар етип алынады. Компаратив тропларға метафора, эпитет, жанландырыў (прозопопея), символ, аллегориялар киритиледи.

2.Контигуаль троплар. Бунда сүүретлеў объекти көриниси жағынан оншелли уқсас болмаған, бирақ түсиниги бойынша жақынлығы болған объектке жасырын салыстырылады. Контигуаль тропларға метонимия, гипербола, литота, синекдоха, перифраз х.б.лар киреди.

3.Контраст троплар. Троплардың бул топарына еки карама-қарсы түсиниктеги сөзлерди қатар қойыў, яки пикирди астарлы мәниге қурыў тийкар етип алынады. Контраст тропларға ирония, антифраз, сарказм, оксоморон х.б.лар киреди¹.

Лирика хәр қыйлы жәмийетлик, тәбийий қубылысларды, адамзатлық пробоемаларды лирикалық қаҳарман кеширмелери, сезим-толғаныслары арқалы сүүретлеп бериў мүмкиншилигине ийе. Көркем әдебиеттың бир түри сыпатында лирика инсан тәбиятын, сыртқы дүнья ҳәдийселерин, турмыс шынлығын өзине тән

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Узбекистон, 2002, 320-329-бетлер.

сәулелендириў талаплары хәм мүмкиншиликлерине ийе есапланады. Көркемлеў кураллары, мине, усы мүмкиншиликти әмелге асырыўға тиккелей қатнаслы қолланады.

Биз жумысымыздың бул бөлиминде көркемлеў кураллары, яғный троплардың теориялық тийкарлары, оның мазмунның көркемлигин тәмийинлеўдеги хызмети, көркем сүўретлеў кураллары поэтиканың бир бөлими сыпатында шығарма пүтинлигиндеги әҳмийетине сыпатлама бериўге хәрекет еттик. Көркемлеў куралларының тәбияты хәм поэтикалық функциясы туўралы орыс, өзбек, қарақалпақ әдебияттануы илимлериндеги теориялық көзқарасларды анализлей отырып, өз пикирлеримизди билдирип өттик.

Улыўмаластырып айтқанда, көркемлеў кураллары ўақыя-хәдийселерди, олардың базы таманларын айдынластырыў, айрықша, ықшам хәм образлы сәулелендириў, шығарманың эмоциональ тәсиршеңлигин тәмийинлеў ушын қолланылады.

2. «Хәр кимнің өз заманы бар» топламында троплардың көркемлеў хызмети

Лирика хәр қашан да өз ўақтының шынлығын, дәуир көринисин көркем сәулелендиреди. Заман талабын, қуўанышын хәм қайғысын жыр-лайды. Лирикаға таллаў жасаўда, ең алды менен ол өз ўақтының хәр қыйлы машқалаларына қалайынша араласты, айтар сөзди таба алды ма? - деген сораў қойылады. Усы қозқарастан баҳалағанда, И.Юсупов өзиниң соңғы топламын "Хәр кимнің өз заманы бар" деп атаўы да тосыннан емес. Себеби, бул топламда ғәрезсизликтің дәслепки жылларындағы халқымыздың жасаў шараяты, сиясий-экономикалық жағдайы, социаллық турмысы, машқалалары, жәмийетлик мораллық қатнаслар өзиниң көркем сәулелениўине ийе болған.

Хақыйқат шайыр ушын әлемдеги хәдийселерге жанлы қатнаста болыў, ел-халық тәғдирине тынышсызланыў характерли әдет есапланады, ол бәри ушын жуўапкер, ол өз әуладларының келешеги ушын, олардың жүрегінде жақсы нийетлерди тәрбиялаў ушын жуўапкер. Тәбияттың әжайып көринислери, мухаббаттың нәзик сырлары, жәмийеттеги сиясий-социаллық турмыс шараяты, ел-халық тәғдири, улыўма адамзатлық хәм дүньялық проблемаларға байланыслы лирикалық қаҳарманның ой-толғаныслары шайыр жасап турған заман руўхын, оның тәшўишлери менен жетискенликлерин сәулелендиреди.

И.Юсуповтың "Хәр кимнің өз заманы бар" қосықлар топламы хәр қыйлы мазмундағы лирикалық қосықлар хәм «Ўатан топырағы» поэмасынан ибарат.

Топламдағы шығармалардың оның басқа топламлардан тийкарғы тематикалық айырмашылығы – бул хәзирги заман нәпеси менен жасап атырған мол турмыслық тәжирийбеге ийе лирикалық қахарманның жаңа әсир босағасында дүнья жүзинде тынышлық хәм жақсылық болыуын қәлейтуғын, өз халқының келешегинен үлкен үмит күтетуғын ой-нийетлери, толғанысларынан ибарат. Ғәрезсизлик дәўиринде бир тутас қарақалпақ поэзиясы, соның ишинде И.Юсупов поэзиясында миллий дәстүрлерге садық рәуиште дәўирдің барлық жетискенлик хәм кемшиликлерин оның бир перзенти сыпатында жан ашытып сүүретлеу дауам еткенлигин топламдағы қосықлар дәлиллейди.

Биз жумысымыздың бул бөлиминде усы шығармаларда көркемлеу куралларының қолланылыу өзіншелигин анализлеуге хәрекет етемиз.

Топламда ең бир өнимли қолланылған көркемлеу куралы – бул теңеу болып есапланады. Көркем шығармада бир зат яки қубылысты екінши бир зат яки қубылыс пенен салыстырып сүүретлеу теңеу деп аталады. Теңеулер жәрдемінде ой-пикирдің образлылығы, эстетикалық тәсиршенлиги тәмийинленеди. «Теңеу – троптың әпиұайы, дәслепки түри болып есапланады" деп жазады Л.И.Тимофеев.– бунда екінши бир нәрсениң белгилериниң жәрдемінде басқа биреўиниң белгилерин анықлау мақсетинде еки қубылыс жақынластырылады.

Прозалық яки поэзиялық шығармаларды оқып отырып, оның ишиндеги көркемлеу куралы болған теңеулерди тауып алыу аңсат болса да, олар туўралы күтә анық илимий сыпаттағы пик ирлерди айтыу қыйын болып киятырғаны мәлим. Соның ушын да А.Квятковский "Теңеу поэтикасы қыйын болғанлықтан елеге шекем теориялық жақтан ислеп шығылмады, деп жазады, — себеби теңеу хәр қыйлы поэтикалық көркемлеу куралларының басланғыш дәўири болып есапланады. троплардың дерлик хәммеси теңеулерден саға алады"¹.

Дүнья – бузық уясындай хәррениң,

Көргиң келмегенди базда көрер көз. (3-бет)

Топламның бет ашарын ашып бериўши "Еки сөз" деп аталған қосығынан алынған бул қатарларда лирикалық қахарманды тек бизиң елимиздеги емес, ал дүнья жүзиндеги халық аралық жағдай қәуетерге салады. Бул қосықтың мазмуны пүткил дүньяға тынышылық хәм татыулық тилеуға қаратылған. ХХ әсирдің ақырында мәмлекетлер ара келиспеўшиликлердің келип шығыуы, айырым кимселердің тынышлықты бузыуға

¹ Квятковский А. Поэтический словарь. Москва. Советская энциклопедия. 1966, 280-ст.

қаратылған бузық нийетлеріне байланысты лирикалық қахарманның тәшүишлері, кеуіл сарайындағы дағдарысты ойлары сәулеленген. Дүниедағы кәуітерлі кубылыстарды образлы сәулелендіріу үшін дүнианы «бузылған хәрре уясына» теңейді. Билип, яки билмей хәррениң уясы бузылса, ондағы хәррелердің тынымсыз ғаулап, өз душпанынан жан таласа өш алыуға кирисетуғыны мәлим. Мине, усындай әпиуайы тәбийий көринисті өз қосығында пүткил дүньялық машқаланы бериу үшін пайдаланып, шайыр қосықтың тәсир күшін еле де арттырған. Бунда шайыр өз жәмийетинің алдыңғы қатардағы саналы бир ағзасы сыпатында өз халқының ғана емес, ал жер жүзиндегі хақ нийетлі адамзаттың тынышлығын тилейді, дослығын жырлайды, олардың қууанышы менен қайғысына ортақласады. Қосық қатарларында мине, усындай бай лирикалық мазмунды жүзеге келтириуде шайыр теңеуден утымлы пайдаланған.

Шайыр қосықтарында көркемлеу құралларының бири болған теңеулердің қолланылыуы өзіншелікке ийе. Ең бир элементар формалық бирліклер болған теңеулер де шайыр қосықтарында көркем мазмунды сәулелендіріуге қатнасты болады. Шайыр қосықтарында теңеулер үшін, көбинесе, тәбийий хәм турмыстық предметлер алынып, бул предметтер эмоциональ поэтикалық образларға айланады.

Техниканың ийеси жоқ, майы жоқ,

Жайрап жатар **«жесир қатын мүлкіндей,**

Егистің уағында «әтшөк ғайы» көп,

Банк хәм ширкет **аразласқан төркіндей.** (17-бет)

«Исбилерменлерге» деп аталған қосықтан алынған бул мысалда дәуірдің, заманның ашшы хақықатлығы публицистикалық усылда ашып бериледи. Шайырлық сезгирлік арқалы басқалар елестире бермейтуғын кубылыстарды көркемлеп жеткереді. Шайыр бунда публицистикалық ой-пикирді де көркемлеу құралы болған теңеудің жәрдемінде барынша көркемлеп бериуге ерискен. Қосық қатарларында теңеу турмыстық хәдийселерді, жәмийетлік мүлкке қатнасты, өз мүмкиншилигинен дурыс пайдаланбауды, ериншеклік, қосжақпаслық иллетлерін көркем эмоциональ сәулелендіріуге тиккелей қатнасты қолланылған. Бунда халық сөйлеу тилине тән болған ибаралар, турақлы сөз дизбеклеринің қолланылыуы лирикалық мазмунды турмыс шынлығына жақынластырады.

Жәмийеттік–публицистикалық мазмунды теңеулер арқалы еле де тәсирлі, тартымлы етип бериу кубылысын биз шайырдың «Аллергия» қосығында тереңирек аңдаймыз.

Бир-биреудің нервасына тийеміз,
Кеуил иренжиткиш хазаршы қусап,
Исиміз жүрмесе журттан көреміз,
Қалтасы жуқарған базаршы қусап.

Биреуге-биреудің сөзи жақпайды,
Бир жыртық балонға жел берген яңлы,
Биреудің биреуге өзи жақпайды,
Кесел қоздырыұшы аллерген яңлы.

Қосықта шайыр «аллергия» кеселлигин тымсал ете отырып, жәмийеттеги, адамлар санасындағы жарамсыз кубылыстарды әшкаралайды. Аллергия кеселлигинің хәуиж алып кетиуі сыяқлы, адамлар арасында бир-биреуге меxир-мүриұбет, исенимнің азайып кеткен, инсапсыз хұждансызлық күшейген, хәттеки, адамлардың өз-ара қатырм-қатнасы «аллергия» пайда етпекте. Шайыр «Қалтасы жуқарған базаршы қусап», «Бир жыртық балонға жел берген яңлы», «Кесел қоздырыұшы аллерген яңлы» теңеулері арқалы пүтин жәмийет турмысындағы мораллық қатнастардың бузылғанлығын көркемлеп жеткерип берген.

Топламдағы қосықларда теңеулер мазмунның көркемлігін тәмийинлеуде оғада өнімлі қолланылып, шайырдың тилдің лексикалық имканиятларынан пайдаланыу шеберлігін көрсетеди.

Изертлеу объекти етип таңланған топламда және бир өнімлі қолланылған көркемлеу қуралы – бул метафора болып есапланады.

Метафора –грек тилинен алынып, мета- қайтадан, фора-көширемен деген мәнини аңлатады. Метафора көркем шығармада ең өнімлі қолланылатуғын троплардың бири. Метафора затларды бир-бирине мегзетиуге тийкарланған аұыспалы сүүретлеудің түри. Метафора сөздің тийкарғы мәнисинен басқа мәниде аұысып қолланылыуы¹. Метафораның тийкарында предметлер арасындағы уқаслық шәртлилиги турады. Метафорада бир предмет атамасы менен екінши бир предмет қайта аталады хәм усы тийкарда сөздің образлылығы пайда етиледі.

Метафора еки предмет яки хәдийсе (уқсатылып атырған хәм уқсаұшы) арасындағы уқаслыққа тийкарланады., уқсатылып атырған предметке уқсаұшы предметтің қәсийетлери, сыпаты, белгилери көширилип өткизиледи.

¹ Ахметов С., Есенов Ж. , Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныу атамаларының орысш-қаракалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкис: Билим, 1992, 130-бет.

И.Юсуповтың дәстүрий тәрип үлгисинде жазылған "Доллар" қосығы оқыушыға терең ой саларлық публицистикалық мазмунға ийе. Ғәрезсизликтен соң елимиз экономикасында шет ел инвестицияларының кирип келиуі сыяқлы прогрессив кубылыстар жүз бергенлигі мәлім. Шайыр, мине, усы сыяқлы сиясий-экономикалық рауажланыуларды бийкарламаған халда, бул кубылыстардың ишки сырларына терең үңиледи, олардың адамлар психологиясына тийгизип атырған тәсирин, сол себепли әдеп-иқрамлылық нормаларының бузылуы халатларына дыққат аударарды. Мысалы:

Кимлер байып, кимлер банкрот болып,
Дүнья хәзир **бизнес ышқында** жанар.
...Ашкөз дүньядағы көп урыстарды,
«Доллар сауашы» деп атаса болар. (7-бет)

Лирикалық қахарман дүнья базарында товарлардың доллар менен баҳаланыуына емес, ал инсан баласының қууанышы менен қайғысы да, хәттеки, оның тәғдири де доллар нырқы менен өлшенип атырғанынан күйинеди. Шайыр өз оқыушыларына усылай ой таслайды, заманға сай жаңа хәм әхмийетли мәселелерди ортаға қояды. Оның усындай гүйзелислери, қосықтың мазмуны метафоралар жәрдемінде еле де күшейтилген. Қосық қатарларында шайыр тәрәпинен поэзия тилинде бұрын қолланылмаған жаңа – «бизнес ышқы», «доллар сауашы» метафоралары қолланылған. Экономикалық терминлерге байланысly жаңа метафораларды қолланыу арқалы шайыр дәуирдің жаңаша экономикалық рауажланыуын сәулендириу менен бирге, бул кубылыстарға өзиниң баҳасын да сиңирип жибереди. Кеуилге, руұхый дүньяға тән кубылыс болған «ышқы»ның оған онша үйлеспейтуғын «бизнес» пенен, ойранашылықлар, қурбанлықлар келтириуши сауашты доллар менен қатар қойып жаңа сөз бирикпелерин пайда етеди хәм бул сөз дизбеклерине айрықша поэтикалық уазыйпа жүклейди.

Шайырдың «Бул самалдың еспейтуғын жери жоқ» деп аталған қосығында айырым адамлар характерине тән өсекшиллик, ғыйбаткешлик иллетлери әшкараланады.

Өсек сөз дегениң **ызғырық самал**,
Бул **самалдың** еспейтуғын жери жоқ.
...Ғыйбат өз **зәхәр**ин иширсе езип,
Инсан кеулин **ғаплет думаны** басар,
...Еркеклер бар **ғыйбат отын** үрлесе,
Хаял заты оған илесе алмас.

Қосықта айырым адамлардың характери жаратылған. Ҳақыйкатында да, өмирде өз мийнети менен табысқа, абырой-мәртебеге ерисип атырған инсанларды көреалмайтуғын, оларды қызғанып, нәтийжеде түрли насақ, ғыйбат тасын ататуғын кимселер бизиң арамызда ҳәр қашан да ушырасады. Бундай адамлар қызғаншақ, өсекшил иллети менен этирапындағыларға ҳәмийше зыянын тийгизип, психологиялық тәсир жасап отырады. Жағымсыз ызғырық самалдың адамның пүтин денесин титиркендиретуғыны сыяқлы. өсек сөз де турмыста тез жайылып, адамларға мораллық ҳәм физикалық жақтан унамсыз тәсир жасайды.етеди. Шайыр лирикалық қаҳарманның бундай руўхый дүньясы пәс, кеўил дүньясындағы уллы нийетлердиң орнын күншиллик ийелеген адамларға байланыслы толғанысларын бериўде «ызғырық самал», «самал», «зәхәр», «ғаплет думаны», «ғыйбат оты» метафораларын пайдаланған.

Топламдағы қосықларда метафора предметлерди, ўақыя-қубылысларды айқын, тәсирли сәўлелендириў ушын күтә өнимли қолланылады. Биз жумысымыздың көлеминен келип шығып, оған қысқаша тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Метонимия грек тилинен алынып – қайтадан атаў деген мәни аңлатады. Сөздиң аўыспалы мәнисине тийкарланған троплардың бир түри. Метонимияда сүўретленип атырған зат ямаса ўақыя басқа ат пенен қайта аталады¹. Метонимия еки түсиник арасындағы жақынлыққа, байланысқа тийкарланады. Әдебиятшы Т.Бобоев метонимияға былайынша сыпатлама береді. "Бир предмет яки ҳәдийсе атамасын ишки байланыс (түсиниктеги жақынлық) тийкарында басқа сөз бенен орын алмастырыў арқалы метонимия пайда етиледі"².

Бул «**көкқағаз**» шытырласа қайжерде,

Журт қулағы ербең етип алаңлар. (6-бет)

Биз жоқарыда пикир билдирген «Доллар» қосығынан алынған бул қатарларда метонимия арқалы пикирдиң образлылығы еле де күшейтилген. «Көкқағаз»дың шытырлаўы менен журт қулағының ербең ете қалыўы арқалы доллардың социаллық ҳәм экономикалық турмысымызда әҳмийетиниң жоқарылап кеткенлиги, адамлар арасындағы қарым-қатнас нормалының да доллар нырқы менен өлшенип атырғанлығы ҳаққында мазмун көркем сәўлеленген. «Көкқағаз» метонимиясы да поэзия тилинде жаңа, бирақ халық сөйлеў тилине тән есапланады.

¹¹ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысш-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: Билим, 1992, 129-бет.

²Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўзбекистон, 2002, 332-бет.

Метонимия көркем сөз шеберине ықшам, образлы хәм тәсирли сәўлендириў имканиятын береді.

Даңқлы болар олар соннан,
«Ийттүйнеклер» урқан жайды,
Енди көрсең умытылған,
Жазғанын журт оқымайды. (26-бет)

«Хәр кимнің өз заманы бар» қосығынан келтирилген бул қатарларда шайырдың поэзиядағы унамсыз қубылыстарға баҳасы билдирилген. Бунда сөздің туўра хәм аўыспалы мәниси арасында қандай да бир бағыныңқылық, яғный қубылыстар арасындағы себеплик байланысқа тийкарланып метонимия пайда етилген. Усы тийкарда қубылыс, поэзиядағы «шайырсымақлар» қайтадан жаңа атама («ийттүйнеклер») алған.

Топламдағы қосықларда метонимиялар көркем ой-пикирди ықшамлап, сүўретленип атырған ўақыяны поэтикалық бояўлар менен беріў ушын қолланылған.

Синекдоха. – грек тилинен алынып, уқсатыў мәнисинде. Көркем шығармада бир пүтиннің орнына оның бир бөлегин алып сүўретлеў куралы. Синекдоха предметлер арасындағы муғдарлық, санлық байланысқа тийкарланған болады.

Көпшилик илимпазлар синекдоханы метонимияның бир түри сыпатында қарайды. Орыс илимпазы Ф.М.Селиванов метонимия хәм синекдоха туўралы пикир жүрите отырып, ол зат яки қубылыстың белги ямас хәрекетлеринің ишки ямас сыртқы уқсаслықларының, байланысларының биринің екиншисине өтиўи, араласыўы нәтийжесинде пайда болады. Синекдохада бул араласыў сан байланысы хәм қатнасы бағдарында болса, метонимияда сапа байланысы хәм қатнасы бағдарында иске асады, – деп жазады (Бул пикир Б.Генжемуратовтың мийнетинен алынды)¹.

Биз таллаўға тартқан топлда синекдоханы басқа көркемлеў куралларына салыстырғанда аз санда ушыраттық. Шайырдың досты Оразақ Бекбаўлиевке арнап жазған хәзил қосығында «мурын» синекдохасы қолланылған.

Бес төбеден нәзер салсам хәр жайға,
Маған бир әжайып мурын көринди,
Ышқы оты жаман екен жанларым,
Мурынлар ишинде бурын көринди. (63-бет)

¹ Генжемуратов Б.Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис: Билим, 1997, 22-бет.

Бунда шайырдың өз достына болған жыллы қарым-қатнасы, дослық сезимлери хәзил түрінде берілген. Қосықты бастан ақырына оқып қарағанымызда лирикалық персонаж етип алынған шайырдың заманласы О.Бекбаулиевтің характери, инсан сыпатындағы келбети, хақ кеуиллиги, кеули тазалығы «мурын» синекдохасының этирапына жәмлеп сәулелендирилген. Синекдоха –ой-пикирди көркемлеп беріу ушын қолланылатуғын поэтикалық кураллардың бири.

Усы қосықта орынлы қолланылған **гипербола** да қосықтың көркемлигин тәмийинлеуге қатнастырылған. Көркем шығармада анау яки мынау нәрселерди, шараятларды, персонажларды, олардың ис-хәрекетлерин хәдден тыс үлкейтип, асыра сүүретлеу гипербола деп аталады. Көркем сөз шеберлери тәсиршеңликти күшейтиу, образлылықты арттырыу мақсетинде гиперболаны қолланады.

Досжан, Омарлардың пәти басылды,
Биразлар мурт қойып, мурнын жасырды,
Шылпық пәсте қалып, таулар бас урды,
Бийигинен Кавказ, Қырым көринди.

Шайыр бунда гиперболаны қолланыу арқалы лирикалық образдың ишки дүньясын терең ашыуға хәм қосықтың юморлық сыпатын күшейтиуге ерискен. Бул қатарларды оқығанда еркисиз жеңил күлки пайда болады, еки талант ийеси арасындағы бекем дослық түсиниледи. Гипербола сүүретлеу процесине айрықша түс берип, пикирдің көркемлигин тәмийинлеген.

Топламда қолланылған троплардың және бир айрықша түри – бул эпитет болып есапланады. Эпитет – грек тилинен – анықлау мәнисинде. Көркем әдебият тилинде предмет, уақыя, хәдийсе, түсиник хәм адамлардың белги-сыпатларын анықлап, сыпатлап келетуғын троплардың бир түри. Анықлаушы сөз анықланатуғын сөз бенен биригип, өзиниң белги-қәсийетлерин оған көширген халда сүүретлеу объектиниң анау ямаса мынау таманларын сыпатлайды¹. Эпитеттің көркемлеу хызмети сонда, ол арқалы шайыр яки жазыушы қахарманның ямаса кубылыстың өзине тән белгилерин айрықша көрсетип, оған оқыушының дыққатын тартады, онда эмоция пайда етеди.

Сулыулар ышқында бәрха күйдирип,
Ойнауға үйренген **хәзилкеш** тәғдир,
Ғайбана ашықлық пенен сүйдирип,

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Узбекистон, 2002, 338-бет.

Сынамақ болғанды, бәлки, тағы бир. (66-бет)

Бул қосықта шайырдың жеке өмирінде жүз берген уақыяларға байланысly ишки гүйзелислери сәулеленген. Лирикалық қахарманның жасы өткеннен соңғы өз өмирине баха бериулери, мухаббат сүйиушилик сезимлерин сүүретлей отырып, инсан ушын хәмийше ышқы-мухаббат мухаддес туйғы болып қалатуғынлығы хаққындағы көркем мазмунды жүзеге шығарады. Бунда тәғдирге байланысly «хәзилкеш» эпитетин қоллана отырып, инсан өмириниң кескин қарама-қарсылықлардан, гүреслерден, бахыи пенен бирге бахытсызлықлардан туратуғыны хақкында көркем ойларын алға сүреди.

Эпитет шығарма мазмунына образлылық хәм тәсиршеңлик бағышлайтуғын поэтикалық анықлауыш болып табылады. Мысалы:

Сахна төриндеги таудан қулаған,
Гүмис булақ сести ағын сууда бар. (29-бет)

Шайырдың белгили хошхауаз ийеси Саодат Қабуловаға арнап жазған «Сопрано» қосығынан алынған бул қатарда мазмунның эмоционал тәсиршеңлигин тәмийинлеуде эпитеттен пайдалынылған. Қосықтың күшин, жағымлы хауаздың санмың жүреклерди бәнт етип, жаулап алыушы күдиретин образлы сәулелендириу ушын көркемлеу куралы айрықша поэтикалық уазыйпа атқарады.

Жанландырыу. Метафораның бир көриниси. Жанландырыу адамларға тән болған қәсийетлерди жансыз предметлер, тәбият хәдийселери, хайуанат я қусларға көшириу арқалы пайда болатуғын сүүретлеу куралы. Орыс әдебияттаныу илиминде прозопопея. гейде олицетворение, өзбек, түркмен хәм қарақалпақ әдебияттаныу илиминде жанландырыу деп жүритиледи. Прозопопея грек тилинен "келбет жасайман" деген мәнини билдиреди.. "Жанландырыу –сүүретлеу объектин бөрттирип, айқын хәм раушан сәулелендириуге имканият береди"¹, –деп жазады Т.Бобоев. "Инсанға хәм жанлы мақлукларға тән белгилер тәбият кубылысларына, нәрселерге хәм түсиниклерге көшириледи"²–деп сыпатлама береди Э.Худайбердиев. Жанландырыу көркем шығармада жансыз нәрселерди жаны бар етип көрсетиу, яки тилсиз нәрселерди тили бар, сөйлей алатуғын етип көрсетиу тийкарында пайда етилип, пикирдиң образлылығын тәмийинлейди.

Көллер бақатоскын шуқырда қалған,
Балық ойнап, базар болғаны жалған,

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Узбекистон, 2002, 345-бет.

² Худайбердиев Е. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент. 2003. 141-бет

Суўсыз жаптың бойындағы таллар да,

Тербелип кеўилсиз ойларға талған. (13-бет)

«Әмиўдәрья» қосығында Әмиўдің бұрынғы хәм хәзирги келбети салыстырыла отырып, шайыр экологиялық проблемаға байланысly ишки гүйзелислерин сәўлелендиреди. Шайыр дәслеп дәрьяның бұрынғы даңқын, оның этирапында өмир сүрген даңқлы адамлар хәм қалалар туўралы ой жүритеди. Лирикалық сезимлерди раўажландыра отырып, бүгинги күндеги Әмиўдің аянышлы келбетин, оның этирапындағы экологиялық шараятты ортаға қояды. Қосықта проблеманың келип шығыу себеби – тәбиятқа надурьс қатнас хәм оның жәбирин тартып атырған хәзирги хәм келешек әуладлар тәғдири жан күйдирип сәўлеленеди. Әмиў келбетиниң образлы көринисин бериўде жанландырыудан падаланған. Дәрьяның бүгинги аўхалынан оның жағасындағы таллар да кәўетерленип, ойға шүмген. Суўсыраған таллардың көринисин бериўде оларға адамға тән болған қәсийетти, ой сүриўди бериў арқалы пикирдиң өткирлиги жүзеге келген.

Апострофа –(грек тилинен аўысыў) –жанландырыўдың бир көриниси болып, жансыз нәрсе яки хәдийселерге жанлы нәрселердей қатнаста болыў(мұражаат етиў) ямаса өзи жоқ адамға бардай етип мүнәсибет етиў¹.

И.Юсуповтың топламында биз апострофларды еки жерде ушыраттық «Ўатан топырағы» қыссасының кирисиўинде шайыр илхам перисине мұржәат етеди. Бунда ол илхам перисине жанлы нәрсе сыяқлы, хәттеки өзиниң ең жақын сырласы, жәрдемши досты сыпатында қатнас жасайды. Ал «Кегейли бойында» қосығында хәккеге қарата лирикалық қахарман өз дебдиўлерин төгип салады. Бунда хәкке туўылған жерди таслап кетпейтуғын қус сыпатында ғана емес, ал лирикалық қахарман дәртлерине шерик, дәртлес сыпатында қатнас жасалады.

Айта берсем дәрт көп, хәәкебай достым,

Балалық дәўиримди еске саласаң,

Ыссы жаққа кетти көбиси қустың,

Ал, сен бәрха бизиң менен боласаң. (15-бет)

Қосықта лирикалық қахарман туўылған жер тәбиятына байланысly толғанысларын хәккеге қарата бериўи дыққатымызды тартады. Хәкке, әдетте, хешким елестире бермейтуғын, халық онша сүйе бермейтуғын қус. Қызықлысы, поэзияда оншелли хәкке образы ушыраспайды. Пүтин дүньяның дыққат итибарында турған

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Узбекистон, 2002, 352-бет.

экологиялық машқаланы хәкке образы аркалы сәулелендириу аркалы да пикирдің тәсиршеңлигин арттырған.

Оксоморонлар –Еки қарама-қарсы түсиниклерди, қарам-қарсы сөзлерди қатар қойып сәулелендириуши троп. Оксоморон антитезаға жақын турады. Антитезада бир-бирине қарама-қарсы түсиниктеги сөзлер бирин-бири бийкарлайды., оксоморонда қарама-қарсы түсиниктеги сөзлер бири-бирине бирлестириледи, сүүретлеу объектин анықлайды. Биз И.Юсуповтың топламында оксоморонларды бир неше орында ушыраттық. Оксоморонларды, тийкарынан, шайыр жәмийетлик публицистикалык мазмунды бериуде қолланғанын бақладық.

Доллар тәбиятын қарасаң серлеп,
Оның сырлы составында бәри бар,
Қан хәм тер, қайғы-зар, қууаныш ермек,

Өлтирер уу хәм тирилтер дәри бар. (7-бет)

Бунда доллардың бизиң турмысымыздағы әхмийетин бериуде қарама-қарсы түсиниклерди бирлестирип оксоморон пайда еткен. Усы тйкарда доллардың пайдалы хәм зыянлы таманларын образлы ашып берген. Доллар аркалы елимиздің дүнья базарына шығыуы прогрессив қубылыс болса, адамлар арасындағы карым-катнас нормаларының да оған багыншыл болып қалғанлығы өкинишли. Мине, усы мазмунды шайыр «өлтирер уу хәм тирилтер дәри» қарама-қарсы предметлерди бириктире отырып жүзеге шығарады.

Улыұмаластырып айтқанда, И.Юсуповтың «Хәр кимнің өз заманы бар» топламында көркемлеу кураллары ўақыя-хәдийселерди, олардың базы таманларын айдынластырыу, айрықша, ықшам хәм образлы сәулелендириу, шығарманың эмоциональ тәсиршеңлигин тәмийинлеу ушын қолланылған.

Жуўмақ

XX әсир қарақалпақ поэзиясының классик шайыры И.Юсуповтың "Хәр кимниң өз заманы бар" қосықлар топламы оның ярым әсирден аслам дөретиўшилиқ тәжирийбесиниң, турмыстан алған жуўмақларының нәтийжеси тийкарында жазылған.

Топламның басқа топламлардан айырмашылығы ғәрезсизлиқ руўхынан пайда болған шығармалар көплеп ушырасады. Шығармаларында жаңа заман өзгерислерин, дәўир машқалаларын хәм жаңа ой сезимлерди жырлайды.

"Хәр кимниң өз заманы бар" топламының аты көрсетип турғанындай хәр заманда ушырасатуғын турмыс куўанышлары менен өмир тәшўишлерине арнап шығармалар дөретилген. Ғәрезсизлиқтиң дәслепки жылларында республикамыздағы өтиў дәўириниң қыйыншылықлары, экономикалық дағдарыслар, экологиялық апатшылық, суўсызлық машқаласы, сондай-ақ, жәмийеттеги мораллық қатнаслар, инсап-хұждан проблемалары топламдағы қосықларда өзиниң көркем сәўлелениўине ийе болған. Шайыр бул машқалалар ҳаққында сөз етер екен, қурғақ баянлап қоймастан оның шешимин табыўға хәрекет етеди. Топламдағы шығармалардың бәри де оқыўшыға терең ой салады, ғәрезсизлиқ Берген мүмкиншилиқлерге мақтаныш сезимин пайда етеди, ел-халық тәғдирине бас қатырыўға мәжбүрлейди. Топламда өткен әсирдеги тоталитар дәўириниң келбетин ашып бериўши шығармалар да орын алған. Оларда заманның қатаң қысымы, жеке адамға сыйыныўшылық қусаған иллетлер берилген, шайыр қәлемине илинген бундай публицистикалық лирика көпшилиқ шайырлар дөретиўшилигнде болыўына қарамастан И.Юсупов қосықларында өзиниң айрықшалығы менен ажыралып турады.

Топламдағы қосықлар өзиниң көркемлик өзіншелклери менен де дыққатқа ылайықлы. Бундағы шығармалар терең реализми, жоқары дәрежедеги көркемлиги менен характерленеди. И.Юсуповтың аты аталған топламындағы қосықлары заман шынлығын, дәўир көринисин сәўлелендириўи, идеялық нақма-нақлығы менен бирге, қарақалпақ тилиниң терең байлығына, әсиресе, көркем сөздиң түрли қубылыўларына ийе болып есапланады. Қосықларда көркемшилиқтиң шәртлери болған сүўретлеў қураллары менен усыллары пикирдиң образлылығын, мазмунның эмоциональ тәсиршеңлигин тәмийинлеўде айрықша хызмет атқарады.

Биз топламнан орын алған шығармаларда көркем сүўретлеў қураллары хәм усылларының хызметин анализлеўге хәрекет еттик.

Көркем сүўретлеў қуралларының улыўма теориялық мәселелери, олардың қолланылыў өзгешеликлери туўралы әдебияттаныў илиминде терең хәм кең илимий

түсиниклер ислеп шығылған. Көркемлеу құраллары хәм усылларының теориялық тийкарларын басшылыққа алған ҳалда оның көркем шығармадағы әҳмийетин шайыр шығармалары тийкарында үйрене отырып, өз пикир хәм көзқарасларымызды билдирдик.

И.Юсупов лирикасында көркемлеу құраллары мазмунды эмоциональ жеткериу ушын қолланылады. Шайыр қосықларында қосықтың көркемлигине айрықша итибар берилген, оның шығармаларында сүүретлеудің әпиұайы хәм тийкарғы құралы болған теңеулер поэтикалық мазмунды айдынластырыуға хызмет етип келеди. Шайырдың дөретиушилик потенциалын оның қосықларындағы сәтли табылған метафоралар, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола, оксоморон хәм басқа да көркем сүүретлеу құраллары белгилейди.

Улыұмаластырып айтқанда, И.Юсуповтың бул топламындағы қосықларында, тийкарынан публицистикалық мазмундағы қосықлар берилген болып, оларда шайырдың ойлау диопазоны, пикирлери, жәмийетлик қубылысларға көзқарасларын бериуде көркем сүүретлеу құраллары айрықша көркемлик хызмет атқарады.

Пайдаланылган әдебиетлар

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. –Москва: Учпидгиз, 1961.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. –Алма-Ата: Мектеп, 1973.
3. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
4. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. –Нөкис, Билим, 1994
5. Бар Л.Б., Ильин Н.Д., Монастырская Н.Ф. Анализ художественного произведения. –Ташкент: Ўқитувчи, 1995.
6. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
7. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
8. Введение в литературоведение. –Москва: Высшая школа, 1979.
9. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис: Билим, 1997.
10. Досымбетова А. Шаўдырбай Сейитовтың лирикасында көркем форма. канд.дисс. Нөкис, 2008.
11. Ешниязова Э. Төлепберген Мәтмуратовтың лирикасы (Идеялық- тематикалық, жанрлық хәм көркемлик өзіншеликлери): Канд. дисс. –Нөкис, 2001.
12. Есемуратов Г. И.Юсуповтың поэзиясы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.
13. Есенов Ж. Поэзия жулдызы. Нөкис: Билим, 2004.
14. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыу тарийхы. –Нөкис: Билим, 2004.
15. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1986.
16. Карибаева Б. Қазирги қазақ лирикасының поэтикасы. –Алматы: Жазушы, 1988.
17. Квятковский А. Поэтический словарь. –Москва: Советская энциклопедия, 1966.
18. Мамбетова М. И.Юсупов поэзиясының қосық қурылысы. Кан.дис. Нөкис, 1999
19. Мәмбетниязов Т. Поэзия ҳаққында ойлар. Нөкис, 1985
20. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары поэтикасы. Ташкент, 1965.
21. Мақсегова Ж. И.Юсупов поэзиясында шеберлик мәселеси. Канд.дис. Нөкис, 1983.
22. Мустақиллик даври адабиёти (Адабий-танқидий мақолалар, бадиалар). –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
23. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебиат (Әдебий сын-мақалалар жыйнағы). –Нөкис: Билим, 1993.
24. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ. –Нөкис: Билим, 1992.

25. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. –Нөкис: Билим, 2004.
26. Пахратдинов Д. И.Юсупов лирикасында Шығыс классиклери дәстүрлери. Канд.дис. Нөкис, 2001.
27. Тимофеев Л.И. Слово в стихе. –Москва: Советский писатель, 1987.
28. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. –Москва: Аспект-Пресс, 2001.
29. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Тошкент, Фан, 1966.
30. Худайбергенов К. Лирика ҳәм өмир. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1971.
31. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: Иқтисодиёт ва молия, 2007.
32. Ҳамидова А. И.Юсупов творчессвосы ҳәм Европа әдебияты (Әдебий байланыслар ҳәм әдебий тәсирлер мәселеси): Канд. дисс. –Нөкис, 1999.
Юсупов И. Ҳәр кимниң өз заманы бар. Нөкис: Қарақалпақстан, 2004.